

Tek Dilli ve İki Dilli Sözlükler (Arapça-Türkçe)

Yrd. Doç. Dr. Ferhat YILMAZ*

Doç. Dr. Tahsin DELİÇAY**

Atıf / ©- Yılmaz, F- Deliçay, T. (2011). Tek Dilli ve İki Dilli Sözlükler (Arapça-Türkçe), Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 11 (2), 63-85.

Özet- Bu çalışmada Arapçadan-Arapçaya ve Arapçadan-Türkçeye tek dilli ve iki dilli sözlüklerin tanıtımı ele alınmıştır. Arapça sözlüklerin ortaya çıkışı ve geçirdiği dönemlere temas edilmiştir. Arapçadan-Arapçaya sözlüklerin tasnifi yapılmış ve sözlükler bu başlıklar altında incelenmiştir. Ayrıca Arapçadan-Türkçeye sözlükler ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler- Sözlük, lügat, kâmus, mu'cem, sözlük bilim, Arapça, Türkçe.

§§§

Giriş

Cahiliye döneminde Arapların sözlük telifi ile uğraştıklarına dair herhangi bir bilgi yoktur. Sözlükçülüğe dair ilk çalışmalar İslamî dönemde Kur'ân-ı Kerim ve hadis-i şerifleri anlama gayretiyle başlamıştır. Kur'ân'da garip, nadir ve anlamı Araplara yabancı gelen pek çok kelime ve hadislerde de Arapların daha önce hiç kullanmadığı ve duymadığı lafızlar vardı. Bütün bunlar, Kur'ân ve hadis anlama gayreti içinde olan Müslümanları harekete geçirdi. Böylece Araplar *Ğarîb'ul-Kur'ân* ve *Ğarîbu'l-Hadîs* isimleriyle şöhret kazanmış Kur'ân ve hadis içerisindeki garib kelimeleri anlamaya yönelik 'mevzuî (konulu) lügat de

---

* Çukurova Üni. İlahiyat Fak. Arap Dili ve Belâğatı, e-posta: ferhat_yilmaz@hotmail.com

** Bozok Üni. İlahiyat Fak. Arap Dili ve Belâğatı, e-posta: tahsindelicay@hotmail.com

denilen teliflere başladılar. Bu çalışmaların kaynağını da bedevî Arapların kullanmış olduğu dil ve özellikle şiir dili oluşturuyordu.

Kur'ân'a ait garip lafızların anlaşılmasına yönelik Arap sözlükçülüğünün başlangıcı sayılan ve bu çalışmaların ilki kabul edilen eser, İbn Abbâs (ö. 68/687)'in *Ğaribu'l-Kur'ân*'ıdır. Daha sonra yazılan eserler İbn Abbâs'ı takip etmişlerdir. Bunlar; Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ' (ö. 207/822)'nin *Me'âni'l-Kur'ân*'ı, Ebû Ubeyde (210/825)'nin *Mecâzu'l-Kur'ân*'ı, Ebû 'Abdirrahmân 'Abdullâh b. Yahyâ b. el-Mubârek el-Yezîdî (ö. 237/851)'nin *Ğaribu'l-Kur'ân ve tefsîruh* adlı eseri, İbn Kuteybe (ö. 276/889)'nin *Te'vîlu Muşkili'l-Kur'ân*'ı ve *Ğaribu'l-Kur'ân*'ı, Ebû 'Ubeyd Ahmed b. Muhammed el-Herevî (ö.401/1011)'nin *Kitâbu'l-ğaribeyn fi'l-Kur'ân ve'l-Hadîs*'i, er-Râğıb el-İsfehânî (ö.502/1108)'nin *el-Mufredât fi ğaribi'l-Kur'ân*'ı, Muhammed b. Ebî Bekr er-Râzî (ö.666/1267)'nin *Tefsîru ğaribi'l-Kur'ânî'l-'azîm* adlı eserleridir.¹

Hadislerde geçen garip lafızların anlaşılmasına yönelik çalışmalar ise Ebû 'Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm el-Herevî (ö. 224/838)'nin *Ğaribu'l-Hadîs*'i, İbn Kuteybe (ö. 276/889)'nin el-Kâsım b. Sellâm'ın eserine almadığı garip kelimeleri konularına göre tasnif ettiği *Ğaribu'l-Hadîs*'i, Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed el-Hattâbî (ö.388/998)'nin *Ğaribu'l-Hadîs*'i, Ebu'l-Kâsım Cârullah ez-Zemahşerî (ö. 538/1143)'nin *el-Fâ'ik fi ğaribil-Hadîs*'i ve Mecdudî'n Ebu's-Se'âdât b. el-Esîr el-Çezerî (ö. 606/1209)'nin *en-Nihâye fi ğaribi'l-Hadîs* adlı eserleridir.²

Ebû Mâlik 'Amr b. Kirkire (ö. 863), Ebû 'Amr eş-Şeybânî (ö. 821), el-Esma'î (ö. 831), Ebû Zeyd el-Ensârî (ö. 830) gibi dilcilerin çöllerde giderek ya da şehir merkezlerindeki bedevî Araplarla temas kurarak derledikleri lafızları, *Kitâbu'l-hayl*, *Kitâbu'l-ibil*, *Kitabu'l-haşarât* gibi kitaplarda konularına göre bir yerde toplamaları, sözlükçülüğün ikinci aşamasını oluşturur.

---

¹ Kenan Demiryak- M. Sadi Çögenli, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, Erzurum 1995, s. 111-112; Ali Cüneyt Eren, "Arapça Alfabetik Sözlüklerin Tanıtımı", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C. 9, S. 1, 2009, s. 131.

² *Ğaribu'l-Hadîs* ile ilgili çalışmalar için bkz. Abdülkadir Palabıyık, *Ğaribu'l-Hadîs Nevinin Doğuşu ve Abdülgâfir b. İsmail'in el-Mufhim li şerhi ğarib Sahih-i Muslim Adlı Eseri*, İzmir 1997; Kenan Demiryak- M. Sadi Çögenli, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, s. 111-112; Ali Cüneyt Eren, "Arapça Alfabetik Sözlüklerin Tanıtımı", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, s. 131.

Sözlükçülüğün üçüncü ve son aşamasını ise Halil b. Ahmed b. 'Amr b. Temîm el-Ferâhidî (ö. 170/786) tarafından telif edilen *Kitâbu'l-'ayn* ile başlayan³ ve aşağıda anlatılacağı üzere kelimelerin tertibinde belirli bir metot takip edilen eserlerin telifi oluşturur. Daha sonra telif edilen sözlük çalışmalarında ise farklı metotlar takip edilmiştir.

Bu çalışmada önce Arapçadan-Arapçaya, sonra da Arapçadan-Türkçeye (Osmanlıca) olan belli başlı sözlükler ele alınmıştır.

1. TEK DİLLİ (ARAPÇADAN-ARAPÇAYA) SÖZLÜKLER

Arapça sözlükler, mevzuî ve alfabetik olmak üzere ikiye ayrılır.

Dini literatüre dair lafızları açıklamak amacıyla başlayan sözlükçülük, önce Kur'ân, hadis ve fıkhıdaki garip kelimelerle, sonra *Kitâbu'l-ibîl*, *Kitâbu'l-hayl*... başlıklı çalışmalarla müstakil konuları, daha sonra da tek konu yerine pek çok konuyu bir kitapta ele alan çalışmalarla, mevzuî (konulu) sözlükçülüğü oluşturur.

Belli bir metot takip edilerek dilin müfredatının ortaya konduğu ve ilk örneğini Halil b. Ahmed'in kaleme aldığı *Kitâbu'l-'ayn* türü sözlükler de alfabetik sözlükçülüğü oluşturur.

1.1. Mevzuî (Konulu) Sözlükler

1.1.1. Kur'ândaki Garip Lafızları Açıklamayı Amaçlayan Eserler

İbn Abbâs, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ', Ebû Ubeyde, Ebû 'Abdirrahmân 'Abdullâh b. Yahyâ b. el-Mubârek el-Yezîdî, İbn Kuteybe, Ebû 'Ubeyd Ahmed b. Muhammed el-Herevî, er-Râğîb el-İsfehânî, Muhammed b. Ebî Bekr er-Râzî gibi âlimler tarafından *Ġarîbu'l-Kur'ân*, *Meâni'l-Kur'ân*, *Mecâzu'l-Kur'ân* gibi isimlerle pek çok eser telif edilmiştir.

Bunlardan el-Ferrâ'nın *Me'âni'l-Kur'ân*'ı Fatiha'dan Nâs sûresine kadar olan sûreler içerisindeki garip lafızları izah eder. Sadece Kur'ân lafızlarını ele alan er-Râğîb el-İsfehânî'nin *el-Mufredât*'ı da Kur'ân, hadis ve şiirlerden şevahid getirir. Bu eser, Kur'ân ilimleriyle uğraşanlar için çok önemli bir kaynaktır.⁴

³ Kenan Demirayak- M. Sadi Çögenli, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, s. 112.

⁴ Bkz. Ebû Zekeriyâ Yahya b. Ziyâd el-Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, I-III, 2. Baskı, Âlemu'l-Kütüb, Beyrut 1980; Hüseyin b. Muhammed er-Ragîb el-İsfehânî, *el-Mufredât fî ġarîbi'l-Kur'ân*, Kahraman Yayınları, İstanbul, 1986.

1.1.2. Hadislerdeki Garip Lafızları Açıklamayı Amaçlayan Eserler

el-Herevî, İbn Kuteybe, el-Hattâbî, ez-Zemahşerî, el-Cezerî gibi âlimler bu metotla eserler telif etmiştir.

ez-Zemahşerî'nin *el-Fâ'ik fî ğarîbil-Hadîs*'i bir hadis sözlüğüdür. Hadisle ilgili garip kelimeleri alfabetik olarak açıklayan en önemli eserlerdendir. el-Cezerî'nin *en-Nihâye fî ğarîbi'l-Hadîs* adlı eseri de kendinden önceki dönemlerde *Ğarîbu'l-Hadîs* alanındaki eserlerden istifade edilerek yazıldığı için muhteva ve metot açısından bu alandaki eserlerin en mükemmeli ve yararlanması en kolay olanıdır.⁵

1.1.3. Fıkıhla İlgili Terimleri Açıklamayı Amaçlayan Eserler

Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî el-Herevî'nin *ez-Zâhir fî ğarîbi elfâzi's-şâfi'*'si, Ebû Hafs 'Umer b. Muhammed b. Ahmed b. İsmail en-Nesefî'nin *Tilbetu't-talebe*'si (Bağdat 1311) bu alandaki başlıca eserlerdendir.

1.1.4. el-Ğarîbu'l-musannaf veya Kitâbu's-sıfatlar

Kitâbu'l-hayl, *Kitâbu'l-ibil* gibi tek konu için telif edilen eserlerin aksine at, deve, bitki gibi veya insanın bir takım özellikleri gibi konuları ele alan eserlerdir. Ebû 'Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm'ın *el-Ğarîbu'l-musannaf*'ı (Riyad 1997), Ebû Yûsuf Yakûb b. İshâk es-Sikkî'tin *Tehzîbu'l-elfâz*'i (Beyrut 1897), Ebû Mansûr Abdulmelik b. Muhammed es-Se'âlibî'nin *Fıkhul-luğa*'sı bu alandaki önemli eserlerdendir.⁶

1.1.5. İstilah Sözlükleri

Çeşitli ilim dallarındaki istihlaları bir araya getiren sözlüklerdir. Muhammed b. Ahmed b. Yûsuf el-Hatîb el-Hârizmî'nin *Mefâtihu'l-ulûm*'u (Beyrut 1989), es-Seyyid eş-Şerîf Ali b. Muhammed el-Curcânî'nin *et-Ta'rifât*'ı (Beyrut 1995) ve Saçaklızâde el-Mer'âşî'nin *Tertîbu'l-ulûm* adlı eseri bu alandaki belli başlı eserlerdendir.⁷

---

⁵ Kenan Demirayak- M. Sadi Çögenli, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, s. 115.

⁶ Ebû Mansûr es-Se'âlibî, *Fıkhul-luğa ve siru'l-Arabiyye*, ty.

⁷ Bkz. Ali b. Muhammed b. Ali, Seyyid Şerif el- Curcânî, *et-Tarifât*, İstanbul ty.; Saçaklızâde el-Mer'âşî, *Tertîbu'l-ulûm*, (Çev. Zekeriya Pak-M. Akif Özdoğan), Kahramanmaraş 2009.

1.2. Alfabetik Sözlükler

Genellikle fiilin üçüncü tekil eril şahsıyla başlayan Arapça sözlüklerde, belli bir metot takip edilerek dilin müfredatının ortaya konduğu ilk sözlük Halil b. Ahmed'in *Kitâbu'l-'ayn*'idir. Halil b. Ahmed'den sonra sözlük çalışmalarının bir takım merhaleler geçirdiği daha önce söylenmişti. İşte bu çalışmamızda sözlükçülüğün takip ettiği seyir ve asıl konu olan bu sözlüklerle ilgili ayrıntılı bilgiler verilmeye çalışılacaktır:

1.2.1. Harflerin Mahreçleri Esas Alınarak Tertip Edilen Sözlükler

Bu sözlüklerde kelimeler, önce 'halkî' denilen gırtlaktan çıkış sırasına göre dizilen harflerden başlamış, ardından dil, diş ve dudaktan çıkış yerine göre tanzim edilmiş, ayrıca illetli harfler de bu şekilde düzenlenmiştir.⁸ Kelimelerin ikinci ve üçüncü harflerinin sıralanışı kendi içinde alfabetik olarak verilmiştir.

1.2.1.1. Kitâbu'l-'ayn

Bu sözlüğün sahibi aruz ilminin kurucusu el-Hâlîl b. Ahmed b. 'Amr b. Temîm el-Ferâhidî'dir. Sözlüğündeki harflerin sıralaması şöyledir:

ع، ح، ه، خ، غ، اق، ك، اج، ش، ض، اص، س، ز، اط، د، ت، اظ، ث، ذ، ار، ل، ن، اف، ب، م، او، أ، ي، همزة

Bu sözlüğün en önemli özelliklerinden birisi kalb sistemini uygulayarak anlamı verilen kelimenin harflerinin yer değiştirilmesi ile meydana gelen yeni kelimeleri de ele almıştır. Buna göre mesela عَعَبَدَ kelimesi ع bölümünde ele alınmış, عَعَبَدَ kelimesinin maklûbu olan عدب، دبع، بعد ve بدع kelimeleri de burada zikredilmiş, ancak د ve ب bölümüne gelince tekrar ele alınmamıştır. Kelimeleri sünâî, sülâsî, rubâî ve humâsî olarak dörde ayırır. Eser *Kitâbu'l-'ayn*, *Kitâbu'l-hâ* şeklinde harf sayısı kadar bölümlere ayrılmıştır. Eser, Mehdî el-Mahzûmî ve İbrâhîm es-Sâmarrâ'î tarafından tahkik edilerek sekiz cilt halinde 1988 yılında Beyrut'ta yayınlanmıştır.⁹

1.2.1.2. el-Bâri' fî ġarîbi'l-luġati'l-'Arabiyye

Ebû Alî İsmail b. el-Kasım el-Kâlî (ö. 356/966) alfabetik olan bu sözlüğünü telif ettikten sonra vefat etmiştir. Sözlüğün daha sonra sadece *Kitâbu'l-âyn*, *Kitâbu'l-bâ* ve *Kitâbu'l-hemze* bölümleri temize çekilmiştir. Kelime tertibi *Kitâbu'l-'ayn*'da olduğu gibi harf-

⁸ Ali Cüneyt Eren, "Arapça Alfabetik Sözlüklerin Tanıtımı", s. 134.

⁹ Yakup Civelek, *Arap Dil Bilime Giriş*, Van 2003, s. 314.

lerin mahreçleri esas alınarak hazırlanmış, ancak mahreç sırasındaki harflerin dizilişleri aşağıda görüleceği üzere daha farklı olmuştur:

ه ح ع خ غ / ق ك / اض ج ش / ل ر ن / ط د ت / ص ز س / ا ظ ذ ث / ف ب م / و أي

el-Kâlî bu eserinde el-Halîl b. Ahmed'in *Kitâbu'l-'ayn*'da uygulamış olduğu kalb sistemini bazı farklılıklarıyla birlikte uygulamıştır. Kelimeleri sünâî, sülâsî, rubâî ve humâsî olarak ayırır; ancak el-Halîl'den farklı olarak sünâî, sülâsî ve rubâî başlıklarının altında "savt" isimlerine yer vermiştir. Eser, Hâşim et-Ta'ân tarafından 1974 yılında Bağdat'ta yayınlanmıştır.¹⁰

1.2.1.3. Tehzîbu'l-luğa

Kelimeleri harflerinin mahreçleri esas alınarak tertip edilmiş bir diğer çalışma, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî (ö. 370/980)'nin *Tehzîbu'l-luğa* adlı eseridir. Sözlüğün mukaddimesinden, bu eseri yetmişli yaşlarda tamamladığı anlaşılmaktadır.¹¹

Bu eserde kelimelerin diziliş şekli *Kitâbu'l-'ayn*'de olduğu gibidir. Kendisinden önceki sözlükçülerin almadığı pek çok maddeyi ele almış, ayrıca eserinde yer, memleket ve su kaynaklarının isimlerini de belirtmiştir. Bu itibarla *Kitâbu'l-'ayn*'in biraz daha genişletilmiş şekli denebilir.

Eserin her bir cildi ayrı bir muhakkik tarafından tahkik edilerek 15 cilt halinde Mısır'da yayınlanmıştır.¹²

Eserin ayrıca 2001 yılında, günümüzdeki sözlükler gibi ilk harf sistemine göre tertip edilmiş yeni bir baskısı çıkmıştır. Riyâd Zekî Kâsım'ın tahkik ettiği eser dört cilt olarak Beyrut'ta yayınlanmıştır.

1.2.1.4. el-Muhît fi'l-luğa

Ebu'l-Kâsım es-Sâhib İsmâ'îl b. 'Abbâd b. el-'Abbâs (ö. 385/995) tarafından telif edilen eser, mahreç ve kalb sisteminde el-Hâlîl'e, babların taksiminde ise el-Ezherî'ye

---

¹⁰ Kenan Demirayak- M. Sadi Çögenli, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, s. 124-125; Ali Cüneyt Eren, "Arapça Alfabetik Sözlüklerin Tanıtımı", s. 135-136.

¹¹ Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbu'l-luğa*, Beyrut 2001, I, 30.

¹² Kenan Demirayak- M. Sadi Çögenli, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, s. 125-126.

uymuştur. Eserin kaynakları çok, şevahidi ise azdır. Ayrıca malzemenin kaynakları belirtilmemiştir. Muhammed Hasan Âl Yâsîn tarafından 1975 yılında bir cildi yayınlanmıştır.¹³

1.2.1.5. el-Muhkem ve'l-muhîtu'l- 'a'zam

Eser, İbn Sîde Ebu'l-Hasan 'Ali b. İsmail (ö. 458/1066) tarafından telif edilmiştir. Maddelerinin çokluğu ve en güvenilir kaynaklardan şevâhid seçimi ile temayüz eden eserde, el-Halîl ve el-Ezherî'nin metodu uygulanmıştır. Ancak mahreç sırasındaki son üç harfi و, ا, ی yerine ا, ی, و şeklinde tertip edilmiştir. Mustafâ es-Sakkâ ve Huseyn Nasr tarafından tahkik edilerek altı cilt halinde 1958 yılında Mısır'da yayınlanmıştır.¹⁴

1.2.2. Son Harf Esas Alınarak Tertip Edilen Sözlükler

Bu grupta yer alan sözlüklerde kelimeler, son harfleri esas alınarak, kendi içinde alfabetik düzene göre tertip edilmiştir. Örneğin مجلس maddesi için önce س bölümü bulunup daha sonra sırayla ج ve ل harflerine bakılacaktır. Bu tür sözlüklerin belli başlı örnekleri şunlardır:

1.2.2.1. Dîvânu'l-edeb fi beyâni luğati'l-'Arab

el-Fârâbî Ebû İbrâhîm İshâk b. İbrâhîm (ö. 350/961) tarafından kelimelerin son harfleri esas alınarak tertip edilen *Dîvânu'l-edeb fi beyâni luğati'l-'Arab*; Kitâbu's-sâlim, Kitâbu'l-muzâ'af, Kitâbu'l-misâl, Kitâbu zevâtî's-selâse, Kitâbu zevâtî'l-erba'a ve Kitâbu'l-hemze olmak üzere altı bölümden oluşmaktadır. Her bölümde önce isimler sonra da fiiller ele alınmıştır. Bu tertipte hemze ve illet harfleri yer almamış, bunlar için ayrı bablar açılmıştır. Eser Ahmed Muhtâr 'Umer ve İbrahim Enîs tarafından tahkik edilerek 1974-1979, 2003 yıllarında dört cilt halinde Kahire'de yayınlanmıştır.¹⁵

1.2.2.2. Tâcu'l-luğa ve sıhâhu'l-'Arabiyye

Bu eserin müellifi İsmail b. Hammâd el-Cevherî (ö. 393/1003)'dir. Esere kısaca *es-Sihâh* da denilmektedir. Bu isimle adlandırılmasının bir sebebi, seçilmiş olan kelimelerin sahih ve güvenilir olmasıdır. Müellif, eserin mukaddimesinde bu mevzu ile ilgili olarak,

¹³ Kenan Demirayak- M. Sadi Çögenli, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, s. 126.

¹⁴ Kenan Demirayak- M. Sadi Çögenli, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, s. 126.

¹⁵ Geniş bilgi için bkz: el-Fârâbî Ebû İbrâhîm İshâk b. İbrâhîm, *Dîvânu'l-edeb fi beyâni luğati'l-'Arab* (Thk. Ahmed Muhtâr 'Umer ve İbrahim Enîs), Kahire 2003; Kenan Demirayak- M. Sadi Çögenli, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, s. 127.

sahih olan Arap lügatini toplamış olduğunu¹⁶ vurgular. Esere Ahmed 'Abdulgafûr 'Attâr tarafından bir mukaddime eklenerek altı cilt halinde 1956 yılında Kahire'de yayınlanmıştır.

Bu eser, Mehmet Vâni (ö. 1000/1591) tarafından 'Vankulu Lügati' ismiyle Türkçeye de çevrilmiştir. Eser İbrahim Müteferrika tarafından 1141 senesinde basılmıştır.

1.2.2.3. Lisânu'l-'Arab

Eserin sahibi İbn Manzûr (ö. 711/1311)'dur. Arap dilinin en sağlam sözlük kaynağı olarak kabul edilir. Müellif eserini telif ederken *Tehzîbu'l-luğa, es-Sihâh, el-Muhkem, en-Nihâye* ve *el-Cemhere* adlı eserlerden istifade etmiş ve eserinde yaklaşık 80.000 maddeye yer vermiştir. Kelimeleri açıklarken ayet, hadis, şiir, emsal ve hikmetli sözlerden şevâhid getirmeye özen göstermiştir.¹⁷ Eserin 15-20 cilt arasında değişik baskıları vardır.

Eserin ayrıca 1995 yılında, günümüzdeki sözlükler gibi ilk harf sistemine göre terip edilmiş yeni bir baskısı çıkmıştır. Üç cildi fihrist olan bu baskı, on sekiz cilt olup Beyrut'ta neşredilmiştir.

1.2.2.4. el-Kâmûsu'l-muhît

Bu eser dilci el-Fîrûzâbâdî Muhammed b. Ya'kûb (ö.816/1413) tarafından telif edilmiştir. Eser ilk telif edildiğinde 60 ciltten oluştuğu rivayet edilir. Bu gün elimizde mevcut olan el-Kâmûs, o kapsamlı eserin ancak otuzda biridir¹⁸. Madde başlıklarını *Lisânu'l-'Arab*'tan almak suretiyle istifade eden Fîrûzâbâdî ondan farklı olarak şahıs ve yer isimlerinin tespitine önem vermiştir. Eserde dikkat çeken bir diğer özellik ise ele alınan kelimelerin aynu'l-harfleri (orta harfleri) zamme ve kesre durumunda harekelenmiş veya بالضم , بالكسر diye belirtilmiş, fethalı olduğunda da işaret edilmemiştir.

Eser Mütercim Âsım Efendi (ö. 1235/1820) tarafından *el-Okyanûsu'l-basît fi tercemeti'l-Kâmûsi'l-muhît* adı ile Türkçeye çevrilmiş ve üç ve dört cilt halinde İstanbul'da yayınlanmıştır.¹⁹

---

¹⁶ İsmâ'îl b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh*, Beyrut 1998, I, 80.

¹⁷ Bkz. Ebu'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed b. Mukerrem İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, Beyrut 1995, I, 13 vd.

¹⁸ Geniş bilgi için bkz: 'Abdurrahmân Fehmî Efendi, *Medresetu'l-'Arab, İslam Medeniyeti Tarihi* (Yayına hazırlayanlar: Hüseyin Elmalı-Cüneyt Eren), İstanbul 2005, s. 105.

¹⁹ Mütercim Âsım Efendi, *el-Okyanûsu'l-basît fi tercemeti'l-Kâmûsi'l-muhît*, İstanbul 1887-1888.

1.2.2.5. Tâcu'l-'arûs min cevâhir'il-Kâmus

Bu sözlük Muhammed b. Muhammed el-Huseyn ez-Zebîdî (ö. 1205/1790) tarafından telif edilmiştir. Eser, *el-Kâmûsu'l-muhî'tî* şerh edip genişletmektedir. ez-Zebîdî, *el-Kâmûsu'l-muhî't* müellifinin gözden kaçırdığı veya almadığı şeyleri ilave etmiştir. Bunu da *el-mustedrek* ve *min mâ yustedrek aleyh* sözlerinden anlıyoruz. Eser, 1306 yılında 10 cilt halinde Mısır'da yayınlanmıştır.²⁰

1.2.3. İlk Harf Esas Alınmakla Birlikte Kalb Sistemi Uygulanan Sözlükler

Bu grup sözlüklerde alfabetik sıra takip edilmekle birlikte kalb sistemi de uygulanmıştır. Örneğin *بک* maddesi, sonra da maklubluları olan *کب* ve *كب* maddeleri ele alınır. *کب* ve *كب* maddelerinin alfabetik sırası geldiğinde daha önceki geçtiği yerlere işaret etmekle yetinilir.

1.2.3.1. el-Cemhere

İbn Dureyd Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan (ö. 321/931) tarafından telif edilmiş olan bu eser, *el-Cemhere fi'l-luğa* veya *Cemheretu'l-luğa* adlarıyla da bilinir. Mukaddemesinde eserin tertibi, harflerin özellikleri, çeşitleri, mahreçleri ve isimlerin vezinleri hakkında bilgi vardır. Aslî harflerine göre sıralanmış olan kelimelerle, bunlardaki harflerin yerlerinin değişmesiyle meydana gelen kelimelerin manaları, aynı yerde bulunmaktadır. Eser 13 bölümden oluşmaktadır. Son bölümde Arap dili meselelerine temas edilmiştir. Eser F. Krenkow, Muhammed es-Sûretî ve Zeynulabidin el-Müsevî tarafından dört cilt halinde 1344-1351 yılları arasında Haydarabad'da yayınlanmış daha sonra Bağdat ve Beyrut'ta ofset olarak basılmıştır.²¹

1.2.3.2. el-Mucmel fi'l-luğa

Bu sözlük, *Mu'cemu mekâyisi'l-luğa*'nın müellifi İbn Fârîs Ebu'l-Huseyn Ahmed (ö. 395/1004)'e aittir. Bu eser de kelimenin ilk aslı harfi esas alınarak hazırlanmıştır. Madde başlıkları elif harfinden başlayarak yâ harfine kadar ilk aslı harflerine göre bölümlere ayrılmıştır. Her bölüm kendi içinde muzâ'af, sülâsî asıllı ve aslı harfleri üçten fazla olan

²⁰ Geniş bilgi için bkz: Zebîdî, es-Seyyid Muhammed Murtazâ el-Huseynî, *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmus*, I-X, Mısır 1888; Kenan Demirayak- M. Sadi Çögenli, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, s. 126.

²¹ Geniş bilgi için bkz: İbn Dureyd Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan, *el-Cemhere fi'l-luğa*, Kahire 1351; Kenan Demirayak- M. Sadi Çögenli, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, s. 126; Ali Cüneyt Eren, "Arapça Alfabetik Sözlüklerin Tanıtımı", s. 143.

kelimeler olmak üzere üçe ayrılmıştır. Ele alınan kelimenin birinci harfleri ve bu harfi takip eden harfleri alfabetik olarak sıralanmıştır. Mesela ث bölümünde ث ve ج ile başlayan kelime alfabetik olarak bu sıranın bitişine kadar sürer. Bu bölüm sona erdikten sonra ث ve أ, ب, ت, ث, ج ile başlayan kelimelere geçilir. Zuheyr 'Abdulmuhsin Sultan tarafından tahkik edilerek iki cilt halinde 1982 yılında Beyrut'ta yayınlanmıştır.²²

1.2.3.3. Mu'cemu mekâyisi'l-luğa

Bu sözlük de İbn Fârîs Ebu'l-Huseyn Ahmed (ö. 395/1004) tarafından telif edilmiştir. Bu esere temel teşkil eden kaynaklar arasında el-Halil'in *Kitabu'l-ayn*'ı, Ebû 'Ubeyd'in (ö. 224/834) *Ğaribu'l-Hadîs*'iyle *Mikyâsü'l-ğarib*'i, İbnü's-Sikkî't'in (ö. 244/858) *el-Mantık*'i ve İbn Dureyd (ö. 321/933) 'in *el-Cemhere*'si zikredilir.²³ Müellif bu eserinde *el-Mucmel*'inde takip ettiği metodu uygulamıştır. 'Abdusselâm Muhammed Hârûn tarafından tahkik edilerek 1946 ve 1969 yıllarında altı cilt halinde iki kez Kahire'de yayınlanmıştır.²⁴

1.2.4. Kök (Aslî) Harfleri Esas Alınarak Tertip Edilen Sözlükler

Bu grup sözlükler günümüzde çoğunlukla kullanılan, aslî harfi esas alınarak tertip edilen sözlüklere aittir. İkinci ve üçüncü harflerinin sıralanışı da alfabetik olarak düzenlenmiştir.

1.2.4.1. Esâsu'l-belâğa

ez-Zemahşerî Cârullah Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer (ö. 583/1143) tarafından telif edilen *Esâsu'l-belâğa*, kelimenin aslî harfi esas alınarak hazırlanmış ve kelimelerin ikinci ve üçüncü harflerinin sıralanışını da alfabetik olarak düzenlemiştir. Bu sözlüğün özelliği, kelimeleri hem lügat hem de mecâzi anlamını şevahidiyle birlikte vermesidir. Eserde ayet, hadis, mesel, şiir, deyim ve meşhur sözlerle şevâhid getirilmiştir. Eser ilki 1881 yılında olmak üzere çeşitli tarihlerde yayınlanmıştır²⁵.

---

²² Geniş bilgi için bkz: İbn Fârîs Ebu'l-Huseyn Ahmed, *el-Mucmel fi'l-luğa*, Beyrut 1986; Kenan Demiryak- M. Sadi Çögenli, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, s. 130; Ali Cüneyt Eren, "Arapça Alfabetik Sözlüklerin Tanıtımı", s. 144.

²³ Ali Cüneyt Eren, "Arapça Alfabetik Sözlüklerin Tanıtımı", s. 143-144.

²⁴ Geniş bilgi için bkz: İbn Fârîs Ebu'l-Huseyn Ahmed, *Mu'cemu mekâyisi'l-luğa*, 1979; Kenan Demiryak- M. Sadi Çögenli, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, s. 131.

²⁵ ez-Zemahşerî Cârullah Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer, *Esâsu'l-belâğa*, Beyrut 1989.

1.2.4.2. Muhtâru's-Sihâh

Bu sözlük er-Râzî Muhammed b. Ebî Bekr b. 'Abdilkâdir (ö. 666/1267'den sonra) tarafından el-Cevherî'nin *es-Sihâh*'ından seçtiği çok kullanılan kelimelerle ve yer yer kendisinin de ilaveleriyle oluşmuştur. *es-Sihâh*'ın özeti mahiyetindedir²⁶. Tek cilt olan eserin değişik baskıları vardır.

1.2.4.3. el-Misbâhu'l-munîr

Eser, el-Feyyûmî Ahmed b. Muhammed (ö. 770/1368) tarafından telif edilmiştir. Tam adı *el-Misbâhu'l-munîr fi ğarîbi's-şerhi'l-kebîr*'dir. Zameşeri'nin *Esâsu'l-belâga* adlı eserinden oldukça etkilendiği, görüş ve kaynaklarından sıkça istifade ettiği görülmektedir.²⁷ Eser, İmam Gazzâlî'nin *el-Vecîz* adlı eserinin er-Râfîî tarafından yapılmış şerhi olan *Kitâbu's-şerhi'l-kebîr*'de geçen kelimeleri açıklamaktadır. Sözlük alfabetik sıraya göre kelimenin ilk harfi esas alınarak yazılmış sözlüklerdendir. ي, و ve لا harflerini ise son babta toplamıştır. Kelimelerin izahında hadislerden istifade edilmiştir. Kelimelerin lügat anlamlarının yanı sıra fikhî anlamları da verilmiştir. Fiillerin bablarına işaret edilmiş, yer yer gramatik bilgilere değinilmiştir. Sözlüğün sonunda sarf ve nahiv mevzuları eklenmiştir.²⁸

1.2.4.4. Multekatu's-Sihâh ve'l-mulhak bi Muhtârî's-Sihâh

Eser, Pîr Mehmed Rûmî Ankaravî Karapîrî Karamânî (ö. 866/1462?) tarafından telif edilmiştir. *Muhtâru's-Sihâh* esas alınarak hazırlanmıştır. *Muhtâru's-Sihâh*'ın *es-Sihâh*'tan almadığı bilgilerin de ilave edildiği eser ayet, hadis ve beyitlerle zenginleştirilmiştir. Elyazması olan bu eserin İstanbul'un çeşitli kütüphanelerinde nüshaları mevcuttur.²⁹

1.2.4.5. Muhîtu'l-Muhît

Lübnanlı Butrûs el-Bustânî (ö. 1883) tarafından yazılmıştır. Son dönem sözlüklerindendir.

²⁶ Muhammed b. Ebî Bekr b. 'Abdilkâdir er-Râzî, *Muhtâru's-Sihâh*, Amman ty.

²⁷ Muhammed Ahmed Abdussemeî', *el-Me'âcimu'l-'Arabiyye*, 1984, s. 163'ten naklen Ali Cüneyt Eren, "Arapça Alfabetik Sözlüklerin Tanıtımı", s. 145.

²⁸ Geniş bilgi için bakınız: Ahmed b. Muhammed el-Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-munîr fi ğarîbi's-şerhi'l-kebîr*, s. 7 (Önsöz), 262-272, Lübnan 1987.

²⁹ Tahsin Özcan, "Pîr Mehmed", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIV, 275.

Bustânî eserini, Fîrûzâbâdî'nin *el-Kâmûsu'l-muhît*'inden istifade etmek suretiyle ilk harf sistemine göre yazmıştır. Bu nedenle eserine *Muhîtu'l-Muhît* adını vermiştir. Sözlüğüne, dile sonradan girmiş uydurukça, avamca kelimeler ile Hıristiyanlığa ait kavramlar, ilmî, teknik, felsefî terimler de ilave etmiştir.³⁰

1.2.4.6. el-Bustân

'Abdullâh b. Mihâîl el-Bustânî (ö. 1930) tarafından yazılmıştır. Metot olarak Butrûs el-Bustânî'nin *Muhîtu'l-Muhît* adlı sözlüğünün bir benzeridir. Her madde kendi arasında fiil, isim ve sıfat şeklinde düzenlenmiştir. Arapçaya giren kelimelerle (dahîl), sonradan türetilen kelimeleri (müvelled) de almıştır. Giriş kısmında müteradif, müşterek, zıd, şaz vb. kelimelerle ve dille ilgili bilgiler vardır.³¹

1.2.4.7. el-Mu'cemu'l-vasît

Bu sözlük Mısır Milli Eğitim Bakanlığının rehberliğinde Arap Dil Kurumu üyelerinden İbrâhîm Mustafâ, Ahmed Hasan ez-Zeyyât, Hâmid 'Abdulkâdir ve Muhammed 'Ali en-Neccâr'dan oluşan bir komisyon tarafından hazırlanmıştır. Kahire'de 1960 yılında neşredilen sözlükte, klasik sözlüklerde olmayan ilmî ve teknik terimler, Arapçalaşmış (muarreb) sözcükler bulunur. Sözlükte ayrıca tarifi zor bazı kelimeler, kullanıcının rahat anlayabilmesi için resimle zenginleştirilmiştir³².

1.2.5. Kelimelerin Okunduğu Şekilde Tertip Edilen Sözlükler (Ebcedî-Alfabetik)

Bu ekolde telif edilen sözlüklerde kelimeler, zâid harflerden soyutlanmaksızın, kök tertibi esasına göre değil, okunduğu gibi alfabetik sıraya göre tertip edilmiştir. Kök (aslı) harfleri esas alınarak tertip edilen *Esâsu'l-belâğâ* metodundaki sözlüklerde kelimenin sözlükte bulunabilmesi için bazı zâid harflerden soyutlanması, kurallar gereği hafz edilen bazı harflerin yeniden eklenmesi gibi işlemler gerektiğinden, bu kullanım son dönemlerdeki bazı dilciler tarafından zor kabul edilmiştir. Bunun gibi düşüncelerden dolayı ortaya çıkan bu tür sözlükler, dile yeni başlayanlar için ve zaman zaman bulunmasında zorluk çekilen kelimeleri bulmak için kolaylık sağlamaktadır. Ancak şu da gözden uzak tutulmamalıdır ki,

---

³⁰ Geniş bilgi için bakınız: Butrûs el-Bustânî, *Muhîtu'l-Muhît*, Beyrut 1987; Huseyn Nassâr, *el-Mu'cemu'l-'Arabî neş'etuhu ve tetavvuruhu*, Mısır 1988, I, 568.

³¹ Geniş bilgi için bakınız: Abdullah b. Mihâîl el-Bustânî, *el-Bustân*, Lübnan 1992, s. 6-54.

³² Komisyon, *el-Mu'cemu'l-vasît*, I-II, Kahire 1960.

Arapça iştikâk (türetme) yönünden zengin bir dil olması dolayısıyla, bir fiilin ortalama ondan fazla, bir ismin de onlarca müştakları olabilmektedir. Dili ihtisas düzeyinde kullananlar için fiilin farklı bablarındaki ya da ismin farklı müştaklarındaki nüansları görebilmek amacıyla birçok sayfaya gitmek gerekebileceğinden, kullanımında güçlük çekildiği de bir gerçektir. Örneğin bu sözlüklerde قَالَ için ق maddesine أَقْوَالٌ için ا maddesine تَتَقَوَّلٌ için ت maddesine, مَعَالٌ için م maddesine bakmak gerekecektir.

1.2.5.1.el-Merca'

el-Merca', Abdullah el-Alayî tarafından hazırlanmıştır. 1960'lı yıllarda başlayan bu sistem üzerine *er-Râ'id*, *el-Muncidu'l-ebcedî*, *Lârûs* gibi sözlükler yazılmıştır³³.

2. İKİ DİLLİ (ARAPÇADAN-TÜRKÇEYE) SÖZLÜKLER

2.1. ARAPÇADAN-TÜRKÇEYE (OSMANLICA) SÖZLÜKLER

Bu başlık altında, olan *Vankulu Lügati*, *el-Okyanusu'l-basîf fi tercümeti'l-Kâmûsu'l-muhîf*, *Ahter-i Kebîr* ve *Lugat-i Karapîrî* sözlüklerini ele aldık.

2.1.1. Vankulu Lügati

Mehmed Vâni'ye ait olan bu sözlük Arapçadan-Arapçaya Sözlükler başlığı altında verdiğimiz sözlüklerden Cevheri'nin *es-Sihâh* adlı eserinin tercümesidir. *es-Sihâh* gibi, kelimenin son harfi esas alınarak yazılmıştır. '*es-Sihâh kitabının hemze babının elif faslı*' diyerek sözlüğe başlanmıştır. Mehmed Vâni, bu sözlüğün tercümesini yaparken bazı ilaveler yapmıştır. Sözlüğün şekilsel tertibi sütun şeklinde olmayıp düz yazı şeklindedir. Kelimelerin mastarları bu yazının içerisinde yazılmış, tercümeleri ise yanına kaydedilmiştir. Sayfanın içinde geçen bu kelimelerin fiil kökü, metnin kenarlarında, sağda ve solda yazılmıştır. Sözlüğün başında, sözlükle ilgili birtakım kişilere ait 16 takriz vardır. Daha sonra sözlüğün içeriği ile ilgili bilgiler mevcuttur. Sözlükte, fihrist başlığı altında bir nevi içindekiler şeklinde hemzeden başlayarak her harf bir baba ayrılmış ve bütün harflerin sayfa numaraları verilmiştir. Her babın altında da fasılları mevcuttur. Bu bilgilerden sonra sayfa ve satır numaralarıyla birlikte doğru-yanlış cetveli düzenlenmiştir. Bu eser, ilk Türk matbaacısı İbrahim Müteferrika'nın 1141'de İstanbul'da yayınladığı ilk eserlerden biridir.³⁴

³³ Kenan Demirayak- M. Sadi Çögenli, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, s. 133.

³⁴ Geniş bilgi için bakınız: Mehmed Vâni, *Vankulu Lügati*, İstanbul 1141.

2.1.2. el-Okyanusu'l-basit fi tercümeti'l-Kâmûsu'l-muhît

Ahmed Asım Efendi'ye ait olan bu sözlük, Arapçadan-Arapçaya Sözlükler başlığı altında verdiğimiz sözlüklerden Fîrûzâbâdi'nin *el-Kâmûsu'l-muhît* adlı eserinin tercümesidir. Asım Efendi bu sözlüğün tercümesini yaparken bazı ilavelerde bulunmuş, ayrıca kelimeleri açıklarken az bulduğu örnekleri ayet, hadis ve şiiirlerle çoğaltmıştır. Yine aslına uygun olarak kelimeleri son harfine göre tertiplemiştir. Asım Efendi'nin bu kitabı ilk olarak İstanbul'da üç cilt olarak 1230/1815 ve 1237/1817, daha sonra 1250/1854 yılında Mısır'da, son olarak da 1304/1887 – 1305/1888 tarihleri arasında dört cilt olarak İstanbul'da yayınlanmıştır.³⁵

2.1.3. Ahter-i Kebîr

Şemsüddin el-Karahisarî tarafından yazılan bu sözlüğün tertibi Türkçe sözlüklerdeki alfabetik sıraya göre yapılmıştır. Belli başlı Arapça kaynaklardan faydalanarak 952/1545 yılında tamamlanan eser 40.000 civarında kelime ihtiva eder. Kelimelerin Türkçe anlamı verilirken eş anlamlı bir Arapça kelimeyle de pekiştirilmiş ve örnek cümleler kullanılmıştır.³⁶

Sözlük, her harfe bir bab gelecek şekilde 28 baktır. Her bab kendi içerisinde birinci ve ikinci harfine göre fassıllara ayrılmıştır. Kelimelerin okunuşlarında ise fethalı okunması gereken yerlerde *بِالْفَتْح*, dammeli okunması gereken yerlerde *بِالضَّم*, şeddeli okunması gereken yerlerde de *بِالتَّشْدِيدِ* şeklinde açıklamalar yapılmıştır. Sözlük, 1309 yılında İstanbul'da Hacı Hüseyin Efendi Matbaasında yayınlanmıştır.³⁷

2.1.4. Lugat-i Karapîri (Tercümânu'l-luğât, Tercüme-i Sihâhî'l-Cevherî)

Sözlük, Pîr Mehmed Rûmî Ankaravî Karapîri Karamânî tarafından telif edilmiştir. Mutarrizî'nin *el-Muğribi*' ve başka eserlerden derlenen bir sözlüktür. Türkçe kitaplarda görülen çeviri hataları sebebiyle hazırlandığı belirtilen sözlüğün 30'un üzerinde yazma nüshası vardır.³⁸

---

³⁵ Geniş bilgi için bakınız: Ahmed Asım Efendi, *el-Okyanusu'l-basit fi tercümeti'l-Kâmûsu'l-muhît*, İstanbul 1888; Mehmet Nuri Alpak, *Arap Dilinde Sözlük Çalışmaları ve Nazım Efendi'nin "Tercümanu'l-lugat" Adlı Eserinin İncelenmesi* (Yüksek Lisans Tezi), Van 2006, s. 24.

³⁶ Hulusi Kılıç, "Ahterî", *DİA*, İstanbul 1989, II, 184.

³⁷ Geniş bilgi için bakınız: Şemsüddin el-Karahisarî, *Ahter-i Kebîr*, İstanbul 1309.

³⁸ Tahsin Özcan, "Pîr Mehmed", *DİA*, XXXIV, 275.

2.1.5. Mirkātu'l-luğa

Abdullah Kestelî (ö. 948/1541) tarafından yazılmış olan bu sözlük, 30.000 kadar madde başı kelime ihtiva etmektedir. Müellif bunlardan 14.000'ini Cevherî'nin es-Sıhâh fi'l-luğa adlı eserinden, 16.000'ini de Firûzâbâdi'nin el-Kamûsu'1-muhî'tinden almış ve Arapça kelimelerin Türkçe karşılıklarını vermiştir. Mirkātu'l-luğa'daki sistem Cevherî ile Firûzâbâdi'nin sözlüklerindeki sistemin aynısıdır. Yani son harfi esas alınarak, kendi içinde alfabetik düzene göre tertip edilmiştir. Kelimenin son harfi "bab", ilk harfi de "fasıl" içinde belirtilmiştir. Kelimenin birden fazla anlamı varsa bunlar önem sırasına göre sıralanıp araları "ve" ile ayrılmıştır. Meselâ 'arîza: "*Hacet ve keskinlik ve söze kadir kimse ve kapı eşiği ve rahmet ve yüzün bir tarafı ve ol nâkadur ki kesre veya havuza irişe*". Arapça imlâ-ya göre aynı yazılan, fakat okunuşu farklı olduğu halde manası bir önceki gibi olan kelimelerde "*Misl-i..*" ifadesi kullanılır. Meselâ *keter* "*Örgüç*"; *kitir*: "*Misl-i keter*". Arapça kelime çoğul ise hangi kelimenin çoğulu olduğu belirtilir. Meselâ *buyût*: "*Cem-i beyt*"; *buyûtât*: "*Cem-i buyût*". Bazen Arapça kelimenin manası yine Arapça veya Farsça bir kelime ile açıklanır. Meselâ *hâtîme*: "*Hâtîmetü'ş-şey, âhîruhu*"; *celîs*: "*Hemnişîn*". Bazı Arapça kelimelerin karşısına, o kelimenin herkes tarafından bilindiğini belirtmek için, sadece ف harfi (mâruf) yazılmış, başka bir açıklamaya gerek görülmemiştir. Pek çok Arapça kelimenin manasını açıklamak için yanına "*hilâfu...*" yazılarak onun zıddı olan kelimedenden faydalanılmıştır. Meselâ *bâtın*: "*Hilâfu'z-zâhir*"; *eymen*: "*Hilâfu'l-eyser*"; *eyser* "*Hilâfu'1-eymen*".³⁹

Mirkâtü'1-luğa'nın yazma nüshalarından en önemlileri, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Süleymaniye Kütüphanesi, Viyana Kütüphanesi ve Berlin Kütüphanesi'ndeki nüshalardır. Mirkâtü'1-luğa ile ilgili 1983 yılında bir doktora tezi hazırlanmış, fakat henüz yayımlanmamıştır. Bu tezde "Arapça-Türkçe Sözlük" (s. 58-450) ile "Türkçe-Arapça Sözlük" (s. 451-568) başlığı altında iki ayrı kelime listesi verilmiştir.⁴⁰

2.2. TÜRKÇE (OSMANLICA) SÖZLÜKLER

Bu başlık altında, o dönemde Türkçede (Osmanlıca) yaygın olarak kullanılan Arapça kelimeleri ihtiva eden sözlükleri inceledik. Bu sözlükler yukarıda verdiğimiz tipik sözlüklerden farklı olarak sadece isimleri (matar, ism-i fail, ism-i meful vb.) almıştır. Yine bu sözlüklerin içinde Arapça kelimelerin yanında, Türkçede kullanılan Farsça ve batı dille-

³⁹ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, II,1657; Bursalı M. Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 358-359; Nuri Yüce, "Abdullah Kestelî", *DİA*, I, 112-113.

⁴⁰ Nuri Yüce, "Abdullah Kestelî", *DİA*, I, 112-113.

rinten kelimeler de mevcuttur. Esas itibariyle bu sözlükleri incelememizin sebebi, bunlar ismen Türkçe sözlük olsa da, muhtevasına bakıldığında Arapça sözlüklerde de halen mevcut olan Arapça kelimelerin çokluğundan dolayı Arapça-Türkçe sözlük olduğu izlenimi bırakmasıdır.

2.2.1. Lügat-i Remzî

Hüseyin Remzî'nin yazmış olduğu sözlüğün mukaddimesinde hem genel olarak sözlüklerle ilgili bilgiler hem de bu sözlükle ilgili bilgiler vardır. Ayrıca burada sözlüğün kullanımı ile ilgili dokuz maddelik bilgi vardır. Mukaddimenin sonunda sözlük içinde kullanılan kısaltmalar bir tablo halinde belirtilmiştir. Sözlük diğer sözlüklerde olduğu gibi ı harfiyle başlamıştır. Alfabetik (ebcedî) sistem bu sözlükte de kullanılmıştır. Kelimelerin yanına eğer kelime Arapça ise ع harfi, Farsça ise ف harfi konmuştur. Sözlükte kelimeleri açıklayıcı resim ve şekiller de yer almaktadır. İki sütun halinde olan sayfanın başında, ilk kelimenin harfleri yazılmıştır. ا ح ه veya ا ح ه gibi. Sözlük iki cilt halinde, 1305 yılında İstanbul'da Hüseyin Remzi Matbaasında basılmıştır.⁴¹

2.2.2. Lügat-ı Ebu'z-Ziyâ'

Ebu'z-Ziya Tefvik'in yazdığı bu sözlüğün başında dil ve dille ilgili çalışmalar ve sözlükler hakkında bilgi verilmiştir. Sözlüğün içeriği ile ilgili bilgiler verildikten sonra sözlükte kullanılan bazı işaretler bir tablo halinde yazılmıştır. Yine Arapça kelimelerin yanına ع harfi konmuştur. Alfabetik sistemin kullanıldığı bu sözlükte, kelimeleri açıklayıcı resim ve şekiller yer almıştır. Kökeni yabancı dilden olan kelimelerin yanına parantez içinde Latince asılları yazılmıştır. Sözlük, Arapça, Farsça, Türkçe ve diğer batı dillerinden Türkçeye girmiş kelimeleri içine almıştır. İki sütun halinde olan sözlüğe, önce üzerinde med harfi olan ı 'le, daha sonra da med harfi olmayan ı harfiyle başlanmıştır. Sayfanın üstüne, o sütun hangi kelime ile başlamışsa o kelime ve karşı sütunun üstüne de o sayfanın son kelimesi yazılmıştır. Sözlük 1306 yılında Konstantiniyye'de (İstanbul) Ebu'z-Ziya Matbaasında basılmıştır.⁴²

2.2.3. Lügat-ı Nâcî

Büyük oranda Arapça ve Farsça kelimelerin bulunduğu Muallim Naci'nin bu sözlüğünde zaman zaman diğer dillerden özellikle batı dillerinden giren kelimeler de bulun-

---

⁴¹ Geniş bilgi için bakınız : Hüseyin Remzi, *Lügat-i Remzî*, İstanbul 1305.

⁴² Geniş bilgi için bakınız: Ebu'z-Ziya Tefvik, *Lügat-ı Ebu'z-Ziyâ'*, İstanbul 1306.

maktadır. Bu kelimelerin yanına Latince asılları da yazılmış ve parantez içinde hangi dilden olduğu belirtilmiştir. Sözlük alfabetik olarak yazılmış olup Arapçadaki çoğul kelimeler olduğu gibi alınmış ve açıklama kısmına tekili yazılarak çoğul olduğu belirtilmiş, daha sonra da Türkçe anlamı yazılmıştır. İki sütun halinde olan sözlüğe, önce üzerinde med harfi olan Ā 'le, daha sonra da med harfi olmayan ĩ harfiyle başlanmıştır. Kelime hangi harfle başlamışsa, o harf sütun başına yazılmıştır. Arapça olan kelimelerin yanına parantez içinde ع harfi konmuştur.⁴³

2.2.4. Lügat-ı Şemseddin

Mehmed Şemseddin'in kaleme aldığı bu sözlükte, ilk sayfada ĩ harfiyle, sonra sözlüğün yapısı ve kullanımı ile ilgili bilgiler verilmektedir. Sözlükte Arapça ve Farsça kelimeler çoğunlukta olup Rumca, İtalyanca, İngilizce, Fransızca ve diğer yabancı dillerden de kelimeler vardır. Sözlüğe alınan kelimeler şu şekilde alınmıştır. Arapçadan جبل، شمس، قمر، عودت; Farsçadan آمدشده، ماه، آفتاب، کوه، آفتاب، عزمیت، عودت; Rumcadan پیراصه، آناطولي (pirasa); İtalyancadan آلاباندا (alabanda); İngilizceden تراموھی (tramvay); Fransızcadan شمندوفر (şimendifer) gibi aslı değiştirilmeden kullanılan kelimelerdir.

İkinci olarak; Arapçadan سوسام kelimesini سوسام; Farsçadan سننوسه kelimesini صامسه; Rumcadan ملان خوليا kelimesini مال خوليا veya مالخوليا; İtalyancadan سالاموئيا kelimesini سالامورا (salamura), İngilizceden لاندن ismini لوندرا (Londra), Fransızcadan پاری (Pari) ismini پاریس (Paris) gibi kelimeler başka sözcüklere çevrilerek ifade edilmiştir.

Sözlükteki kelimeler şu şekildedir: "بحر: Arapçadır, deniz manasınadır. Farsçası da, deryadır." şeklinde yazılmıştır. Yine, "سفید: Farsçadır, ak manasınadır. Arapçası ابيض 'dır." şeklinde gösterilmiştir. İmlaları ve telaffuzları değiştirilerek dilimize giren kelimeler için ise; "سوسام: Arapçadır, سوسام kelimesinden alınarak telaffuzu ve imlası değiştirilmiştir. سوسام: hububattan ufak taneli bir şeydir ki, şırlağan yağı, tahin bundan çıkarılır." diye yazılmıştır.

Sayfalar iki sütun halindedir. Sözlüğe başlarken Arapça ve Osmanlıca harfler ayrı ayrı yazılarak aralarındaki farklar gösterilmiştir. Daha sonra ĩ harfi ile ilgili geniş bir bilgi verilmiştir. Kelimeler alfabetik olarak yazılmıştır. Arapça kelimeler tekil veya çoğul ayrımı yapılmadan verilmiştir. Örneğin; اباطیل kelimesi için karşısına, "باطل-عریجه: باطل، cemisidir. Hakkın gayri işler, boş ve nafil şeyler demektir." diye yazılmıştır. Ebcet kelime-

⁴³ Geniş bilgi için bakınız: Muallim Naci, *Lügat-ı Nâcî*, ty.

si ile ilgili açıklama yapılmış ve harflerin değerleri, karşılıklarına bir tablo halinde yazılmıştır. Peygamber isimlerinin geçtiği yerlerde detaylı bilgiler verilmiştir. Ayrıca kökeni yabancı dilden olan kelimelerin yanına parantez içinde Latince asılları yazılmıştır. Örneğin; آترنوم (Aternum) gibi. Yer isimleri, bazı önemli tabirler ve kelimelerle ilgili geniş bilgiler verilmiştir. Sözlük ilk baskısını 1307 yılında İstanbul'da yapmıştır.⁴⁴

2.2.5. Kâmûs-i Osmânî

Mehmed Salâhî tarafından kaleme alınan bu sözlüğün başında; daha önce yazılmış sözlük çalışmaları ve özellikle bu sözlükle ilgili bilgiler verilmiştir. Sözlükte alfabetik sistem kullanılmıştır. Arapçadaki çoğul kelimeler olduğu gibi alınmış ve açıklama kısmına tekili yazılarak çoğul olduğu belirtilmiş, daha sonra da Türkçe anlamı yazılmıştır. İki sütun halinde olan sözlüğe, önce üzerinde med harfi olan Ā, daha sonra da med harfi olmayan ʾ harfiyle başlanmıştır. Kelime hangi harfle başlamışsa, o harf sütun başlarına yazılmıştır. Yine kelimelerin yanına, Arapça ise ع harfi, Farsça ise ف harfi konmuştur. Sözlükteki kelimelerin çoğunluğu Arapça ve Farsça olup zaman zaman da diğer dillerden, özellikle batı dillerinden giren kelimeler de bulunmaktadır. Ayrıca bu kelimelerin yanına Latince asılları da yazılmış ve parantez içinde hangi dilden olduğu belirtilmiştir. Her iki cilt iki bölüm halinde yazılmış olup birinci cildin sonunda doğru-yanlış cetveli sayfaları da belirtilerek verilmiştir. Sözlük, 1313 yılında İstanbul'da Mahmud Bey Matbaasında basılmıştır.⁴⁵

2.2.6. Seci ve Kafiye Lügati

Ali Seydî'ye ait olan bu sözlüğün başında seci ve kafiye gereği ve önemi ile ilgili bilgiler verilmiştir. Sözlükte Arapça ve Farsçadan Türkçeye girmiş kelimeler esas alınmış olup, bunlar parantez içinde ع ve ف şeklinde gösterilmiştir. Kelimelerin daha iyi anlaşılması için bazen yanlarına bir beyit veya bir secili cümle yazılmıştır. Alfabetik olarak yazılan bu sözlük diğerlerinden farklı olarak kelimeleri son harfine göre almıştır. Mesela sonu ب ile biten kelimeler ب kısmına yazılmıştır. Bunun için کلب kelimesi için ب bölümüne bakmak gerekir. Terkipli kelimeler birinci kelimeye göre sıralanmıştır. Sonu ء ve elif-i maksure dediğimiz ى ile biten kelimeler de elif bölümüne alınmıştır. Tekil olan Arapça kelimelerin bazen çoğulu belirtilmiş ancak bu kelimeler de son harfine göre tertip edilmiştir. Ayrıca çoğul olan Arapça kelimelerin tekili yazılmıştır. Arapça aslında sonu (ة) ile biten kelimeler, sözlükte (هـ) şeklinde yazılarak bu bölüme alınmıştır. Örneğin, قطعة kelimesi,

---

⁴⁴ Geniş bilgi için bakınız: Mehmed Şemseddîn , *Lûgat-ı Şemseddîn*, İstanbul 1307.

⁴⁵ Geniş bilgi için bakınız: Mehmed Salâhî, *Kâmûs-i Osmânî*, İstanbul 1313.

قطعه şekliyle bu bölümedir. Türkçeye kalıp olarak girmiş *عموماً، خصوصاً* gibi sonu iki üstün (◌◌) denilen tenvinli kelimeler, son harfine itibar edilmeksizin ayrı bir bölüme yazılmıştır. Sözlüğün sonunda doğru-yanlış cetveli verilmiş olup sayfa ve satır numarası da belirtilmiştir. Adından da anlaşılacağı üzere sözlük, kelimeleri seci ve kafiyeli olması bakımından ele almıştır. Sözlük, 1323 yılında İstanbul'da Cihan Matbaasında basılmıştır.⁴⁶

2.2.7. Yeni Resimli Türkçe Kâmûs

Raif Necdet Bey'in yazdığı bu sözlük alfabetiktir. Arapçadaki çoğul kelimeler olduğu gibi alınmış ve açıklama kısmına tekili yazılarak çoğul olduğu belirtilmiş, sonra da Türkçe anlamı yazılmıştır. İki sütun halinde yazılan sözlükte, sütun başlarına da o sütunun son kelimesi yazılmıştır. Önce üzerinde med harfi olan *آ*'le, daha sonra da med harfi olmayan *ا* harfiyle başlanmış olup Arapça olan kelimelerin yanına parantez içinde *ع* harfi konmuştur. Adından da anlaşılacağı üzere sözlüğün içerisinde resimler vardır. Sözlüğün sonuna, o zamanda Türkçeye yeni girmiş olan kelimeler için ayrıca ilave yapılmıştır. Sonrasında 16 tablo halinde bir fihrist bulunmaktadır. Bu tablolarda, bazı konu başlıkları altında sözlükte geçen kelimelerin hangi sayfada olduğu belirtilmiştir. Sözlük, 1927 yılında İstanbul'da Ahmed Kamil Matbaasında basılmıştır.⁴⁷

2.2.8. Yeni Türkçe Lügat

M. Bahaeddin'in yazdığı bu sözlüğün mukaddime kısmında yazılış amacı vardır. Mukaddime kısmından sonra sözlükte kullanılan kısaltma işaretleri bir tablo halinde verilmiştir. Arapça olan kelimelerin yanına parantez içinde *ع* harfi konmuştur. Sözlük alfabetik olarak yazılmış olup Arapçadaki çoğul kelimeler olduğu gibi alınmış ve açıklama kısmına bazılarının tekili yazılmıştır. İki sütun halinde yazılan sözlük, diğer sözlüklerde olduğu gibi, üzerinde med (◌) işareti olmayan normal *ا* harfi altında, hem üzerinde med harfi olan *آ*'le başlayan kelimeleri hem de *أ*'le başlayan kelimeleri almıştır. Birinci sütunun başına o sütunun ilk kelimesi, ikinci sütunun başına da o sütunun son kelimesi yazılmıştır. Bu sözlük sadece Arapça ve Farsça kelimeleri almayıp diğer yabancı dillerden özellikle de batı dillerinden kelimeleri de almış ve parantez içinde hangi dilden olduğunu belirtmiştir. Sözlük, İstanbul'da Evkâf-ı İslâmiye Matbaasında basılmıştır.⁴⁸

⁴⁶ Geniş bilgi için bakınız: Ali Seydî, *Seci ve Kafiye Lügati*, İstanbul 1323.

⁴⁷ Geniş bilgi için bakınız: Raif Necdet Bey, *Yeni Resimli Türkçe Kâmûs*, İstanbul 1927.

⁴⁸ Geniş bilgi için bakınız: M. Bahaeddin, *Yeni Türkçe Lügat*, İstanbul ty.

Sonuç

Arapça sözlükçülük ilk olarak Kur'ân ve hadislerde geçen garib kelimeleri anlamaya yönelik *Ğarib'ul-Kur'ân* ve *Ğaribu'l-Hadîs* çalışmalarıyla ortaya çıkmıştır. Bu tür sözlükler mevzuî (konulu) sözlükleri oluşturur. Sistemleri farklı olsa da genel olarak harf esasına dayalı sözlükler de alfabetik sözlükleri oluşturmaktadır. Kimisi harflerin mahrecine, kimisi kelimenin son harfine, kimisi de kelimenin ilk harfine göre tertip edilmiş olsa da her birinin kendi içinde bir sistemi vardır. Alfabetik sözlüklerin farklı dizilimleri zaman içerisindeki ihtiyaçlara göre şekillenmiştir.

Kaynaklar

'Abdurrahmân Fehmî Efendi, *Medresetu'l-'Arab, İslam Medeniyeti Tarihi* (Yayına hazırlayanlar: Hüseyin Elmalı-Cüneyt Eren), İstanbul, 2005.

Abdullah b. Mihâil el-Bustânî, *el-Bustân*, Lübnan 1992.

Ahmed Asım Efendi, *el-Okyanusu'l-basit fi tercümeti'l-Kâmûsu'l-muhît*, İstanbul 1888.

Ahmed b. Muhammed el-Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-munîr fi ğaribi's-şerhi'l-kebîr*, Lübnan 1987.

Ali b. Muhammed b. Ali, Seyyid Şerif el- Curcânî, *et-Tarifât*, İstanbul, trs.

Alpak, Mehmet Nuri, *Arap Dilinde Sözlük Çalışmaları ve Nazım Efendi'nin "Tercümanu'l-lugat" Adlı Eserinin İncelenmesi* (Yüksek Lisans Tezi), Van 2006.

Ali Seydî, *Seci ve Kafîye Lügati*, İstanbul 1323.

Bursalı M. Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1333.

Butrûs el-Bustânî, *Muhîtu'l-Muhît*, Beyrut 1987.

Civelek, Yakup, *Arap Dil Bilime Giriş*, Van 2003.

Demirayak, Kenan – Çögenli, M. Sadi, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, Erzurum 1995.

Ebû Mansûr es-Seâlibî, *Fihu'l-luğa ve sirru'l-'Arabiyye*, ty.

Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbu'l-luğa*, Beyrut, 2001.

- Ebû Zekeriyâ Yahya b. Ziyâd el-Ferrâ, *Meâni'l-Kur`ân*, I-III, Beyrut 1980;
- Ebu'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed b. Mukerrem İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, Beyrut, 1995.
- Ebu'z-Ziya Tevfik, *Lûgat-ı Ebu'z-Ziyâ'*, İstanbul 1306.
- Eren, Ali Cüneyt, "Arapça Alfabetik Sözlüklerin Tanıtımı", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C. 9, S. 1, 2009.
- el-Fârâbî Ebû İbrâhîm İshâk b. İbrâhîm, *Dîvânu'l-edeb fi beyâni luğati'l-'Arab* (Thk. Ahmed Muhtâr 'Umer ve İbrahim Enîs), Kahire 2003.
- Huseyn Nassâr, *el-Mu'cemu'l-'Arabî neş'etuhu ve tetavvuruhu*, Mısır 1988.
- Hüseyin b. Muhammed er-Ragıb el-İsfehanî, *el-Müfredât fi Ğâibi'l-Kur`ân*, İstanbul, 1986.
- Hüseyin Remzi, *Lûgat-i Remzî*, İstanbul 1305.
- İbn Dureyd Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan, *el-Cemhere fi'l-luğa*, Kahire 1351.
- İbn Fâris Ebu'l-Huseyn Ahmed, *el-Mucmel fi'l-luğa*, Beyrut 1986.
- İbn Fâris Ebu'l-Huseyn Ahmed, *Mu'cemu mekâyisi'l-luğa*, 1979.
- İsmâ'îl b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh*, Beyrut, 1998.
- Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, İstanbul 1943.
- Kılıç, Hulusi, "Ahterî", *DİA*, İstanbul 1989.
- Komisyon, *el-Mu'cemu'l-Vasît*, I-II, Kahire 1960.
- M. Bahaeddin, *Yeni Türkçe Lûgat*, İstanbul.
- Mehmed Salâhî, *Kâmûs-i Osmânî*, İstanbul 1313.
- Mehmed Şemseddîn , *Lûgat-ı Şemseddîn*, İstanbul 1307.
- Mehmed Vâni, *Vankulu Lûgati*, İstanbul 1141.
- Muallim Naci, *Lûgat-ı Nâcî*.
- Muhammed Ahmed Abdussemi', *el-Me'âcimu'l-'Arabiyye*, 1984.
- Muhammed b. Ebî Bekr b. 'Abdilkâdir er-Râzî, *Muhtâru's-Sihâh*, Amman.
- Mütercim Âsım Efendi, *el-Okyanûsu'l-basît fi tercemeti'l-Kâmûsi'l-muhît*, İstanbul 1887-1888.
- Özcan, Tahsin, "Pîr Mehmed", *DİA*, İstanbul 2007.

Palabıyık, Abdülkadir, *Ğarību'l-Hadîs Nevinin Doğuşu ve Abdulgâfir b. İsmail'in el-Mufhim li şerhi ğarîb Sahih-i Muslim Adlı Eseri*, İzmir 1997.

Raif Necdet Bey, *Yeni Resimli Türkçe Kâmûs*, İstanbul 1927.

Saçaklızâde el-Mer'âşî, *Tertîbu'l-'ulûm*, (Çev. Zekeriya Pak-M. Akif Özdoğan), Kahramanmaraş 2009.

Şemsüddin el-Karahisarî, *Ahter-i Kebîr*, İstanbul 1309.

Yüce, Nuri, "Abdullah Kestelî", *DİA*, İstanbul 1988.

ez-Zebîdî, es-Seyyid Muhammed Murtażâ el-Huseynî, *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-Kâmus*, I-X, Mısır 1888.

ez-Zemaşerî Cârullah Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer, *Esâsu'l-Belâğa*, Beyrut 1989.

Monolingual and Bilingual Dictionaries (Arabic-Turkish)

Citation / ©- Yılmaz, F.- Deliçay, T. (2011). Monolingual and Bilingual Dictionaries (Arabic-Turkish), *Çukurova University Journal of Faculty of Divinity* 11 (2), 63-85.

Abstract- *This study is introduction of monolingual and bilingual dictionaries which is from Arabic-Arabic and Arabic-Turkish. It is also mentioned to emerge and periods which are spend. The classification of Arabic-Arabic dictionaries was made and studied under these titles. Arabic-Turkish dictionaries were introduced also.*

Keywords- *Dictionary, lexical, mu'jam, science of dictionary, Arabic, Turkish.*